

Marcin Maciejewski¹

Mapa majątku ziemskiego Żary (*Herrschaft Sorau*) z 1758 roku. Co źródło kartograficzne poświadcza o historii rodu von Promnitz?

Streszczenie

W nalocie alianckim na miasto Żary w kwietniu 1944 r. zniszczone zostały akta majątku ziemskiego Żary, pozostającego przez ponad 200 lat we władaniu rodu von Promnitz. Ze szczątkowych źródeł historycy nie są w stanie w pełni odtworzyć historii gospodarczej i sytuacji ekonomicznej majątku. Wobec niedostatecznej liczby materiałów archiwalnych jako źródło wiedzy na ten temat może posłużyć mapa majątku ziemskiego Żary (*Herrschaft Sorau*) z 1758 r. Zamieszczone na niej elementy, związane między innymi z hydrografią, zalesieniem, podziałami administracyjnymi, osadnictwem, drogami, miejscami produkcji i wytwórstwa, pozwalają wysoko ocenić jej wartość informacyjną i historyczną. Dodatkowo mapa rzuca nowe światło na ostatniego z rodu – hrabiego Johanna Erdmanna von Promnita, w historiografii przedstawianego dotąd negatywnie, jako postać nieudolna. Mapa, która powstała w czasie jego władania, ukazuje go raczej jako dobrego gospodarza, zręcznie zarządzającego ziemiami. Można pokusić się o stwierdzenie, że pokazuje prawie modelową strukturę dóbr ziemskich. Omawiany obiekt kartograficzny znajduje się w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej imienia Cypriana Kamila Norwida w Zielonej Górze.

Słowa kluczowe: ród von Promnitz, Johann Erdmann von Promnitz, mapa dóbr ziemskich, majątek ziemski Żary

The estate map of the Żary lands (Lordship of Sorau) from 1758: What can cartographic sources reveal about the history of the von Promnitz family?

Abstract

As a result of the Allied air raid on the city of Żary in April 1944, part of broader air operations against Nazi Germany during World War II, the records of the Żary Land

¹ Dr Marcin Maciejewski, pracownik Archiwum Uniwersytetu Zielonogórskiego, al. Wojska Polskiego 71a, 65-762 Zielona Góra, e-mail: m.maciejewski@archiwum.uz.zgora.pl, nr ORCID: 0000-0002-8224-1726.

ownership, which had been in the possession of the von Promnitz family for over 200 years, were destroyed. From fragmentary records, historians are unable to fully reconstruct the economic history and economic situation of the Land ownership. Due to the insufficient number of archival records, a map of the Żary Land ownership (Herrschaft Sorau) from 1758 can supplement them. The elements included on it, related to: hydrography, forestation of the area, administrative divisions, settlement, roads, places related to production and manufacturing, mean that its informational and historical value should be greatly appreciated. In addition, the map sheds new light on the last of the family, Count Johann Erdmann von Promnitz, who is described negatively in historiography as an incompetent figure. The map, which was created during his reign, shows him as a good administrator, skillfully managing his lands. One might be tempted to say that it shows an almost model structure of landed estates. The discussed cartographic object is in the collections of the Cyprian Kamil Norwid Provincial and Municipal Public Library in Zielona Góra.

Key words: von Promnitz noble family, Johann Erdmann von Promnitz, map of land ownership, Land ownership Żary

Wstęp

Obszar południowo-zachodniej części dzisiejszej Polski zajmuje tereny o skomplikowanej przeszłości historyczno-administracyjnej. Od średniowiecza do XX w. zmieniały one swoją przynależność państwową. W okresie wczesnonowożytnym Dolne Łużyce, graniczące od wschodu ze Śląskiem, od północy z Brandenburgią, od zachodu z Saksonią, stanowiły w większości obszar podzielony na wielkie majątki ziemskie (z niem. *Herrschaften*) pozostające pod władzą kilkunastu rodzin arystokratycznych. Do majątków ziemskich z obszaru Dolnych Łużyc Rudolf Lehmann zaliczył: Cottbus, Finsterwalde, Forst (– Pförten), Friedland, Golßen, Groß Leuthen, Lieberose, Lübbenau, Priebus, Reichwalde, Schenkendorf, Senftenberg, Sonnewalde, Spremberg, Storkow und Beeskow, Straupitz, Teupitz, Triebel, Zossen, (Neu) Zauche oraz Sorau (dziś Żary), (*Historisches Ortslexikon...* 2021: 19 i n.). Czas funkcjonowania majątków ziemskich wahał się od kilku do kilkuset lat. Szczególnie interesujące będą dla nas dwa połączone ze sobą majątki – Trzebiel (Triebel) oraz Żary (Sorau) – znajdujące się przez ponad 200 lat we władaniu rodu von Promnitz.

Aby w pełni oddać istotę funkcjonowania majątków ziemskich w Świętym Cesarstwie Rzymskim Narodu Niemieckiego, należy wstępnie scharakteryzować ich strukturę. Pośród znanych w polskiej historiografii jednostek polityczno-administracyjnych, jak księstwa, pojawiły się szczególnie ważne dla Śląska i Łużyc wolne państwa stanowe (niem.

Freie Standesherrschaften, łac. *Status Maiores*). Władca wolnego państwa stanowego był tak samo jak w średniowieczu seniorem dla pozostałej szlachty zamieszkującej jego dobra, ponadto posiadał własną kamerę skarbową (Kuczer 2013: 88). Szczególnie ważną jego prerogatywą było zwierzchnictwo sądowe, które stanowiło podstawę rządzenia (Ptak 1993: 83). Kazimierz Orzechowski podaje, że właściciel wolnego państwa stanowego pozostawał w bezpośrednim stosunku do cesarza, ale nie był to typowy stosunek lenny, co ilustrować może sposób składania hołdu lennego. Według badacza władca wolnego państwa stanowego składał go, stojąc, podczas gdy książęta lenni musieli zgodnie z tradycją klęczeć (Orzechowski 2005: 168). Obok większych państw stanowych istniały również mniejsze państwa stanowe (niem. *Freie Minderherrschaften*, łac. *Status Minores*). Były to tereny wydzielone z danego księstwa lub wolnego państwa stanowego, najczęściej podziału dokonywano w sytuacji ogromnego zadłużenia, dla ratowania budżetu. Takie wydzielone mniejsze państwa stanowe nabywał drogą zakupu szlachcic, który był podporządkowany generalnemu staroście lub innym zwierzchnikom księstwa, wymieniano go również w katastrach skarbowych danej prowincji (Orzechowski 2005: 170–171).

Majątki ziemskie, nazywane władztwami (niem. *Herrschaften*), dziedziczone były na zasadzie primogenitury kolejno przez synów i wnuków właściciela (Kuczer 2007: 169). Jeżeli dana linia wymarła, majątek ziemski dziedziczyli spokrewnieni przedstawiciele tzw. bocznych linii rodu. Gdy nie zostało to wcześniej określone, często dochodziło do wieloletnich sporów i procesów przed sądami prowincji składowych Rzeszy. Obszar takiego majątku był stosunkowo niewielki i obejmował kilka lub kilkanaście wiosek bądź folwarków z jednym miastem będącym jednocześnie rezydencją właściciela dóbr.

Mapy majątków ziemskich tworzone z wielu przyczyn, głównie na potrzeby związane z zarządzaniem i ekonomią dóbr ziemskich. Najczęściej ukazywały one proste podziały administracyjne, przykładowo podziały lasów (HStAD, P 1, 916; HStAM, P II, 8644; APK, 12/3115, sygn. 18/419). Ukazywały też przebieg podziałów i granic majątków szlacheckich, tworzone je zazwyczaj w sytuacjach spornych (APO, 45/145, sygn. 1; HHStAW, 3011/1, 1153 V; HHStAW, 3011/1, 978 H; APW 82/146, sygn. 10/20). Mapy obrazowały nie tylko miejscowości bądź granice gruntów, ale też nanoszono na nie obiekty mające związek z produkcją/wytwórstwem, np. młyny (APK 12/3115, sygn. 18/5; HStAM, P II 9704; HStAM, P II 15651; HStAD, P 23, 321). W mniejszym stopniu dotyczyły one innych rzeczy, jak na przykład miejsc połowu ryb (HStAD, P 23, 538). Mapy tworzone w różnych skalach. Ich

odwzorowanie bywało niedokładne. W polskiej literaturze dotyczącej tego zagadnienia problem precyzji map podejmowali między innymi: Andrzej Affek (2012: 48–62, 2013: 375–390), Stanisław Alexandrowicz wraz z Ewą Jankowską (1989: 134–145), Małgorzata Boczyńska wraz z Jerzym Miodzio (1974: 29–33), Dominik Kaim (Kaim i in. 2014: 55–63), Ewa Krzywicka-Blum (1994: 75–84), Kamil Nieścioruk (2004: 273–281; 2007: 146–158, 2014: 53–65), Stanisław Pietkiewicz (1980a: 37–62, 1980b: 63–78), Michał Sobala (2012: 324–333), Bogumił Szady (2012: 26–35) oraz Jan Szeliga (1967: 17–45, 1968: 37–85, 1993: 51–76). Interesującym zagadnieniem wydaje się także problem mieszania dwóch pojęć – mapy historycznej oraz mapy dawnej – jak również samej ich definicji. Rozważania na ten temat wraz z podsumowaniem literatury w tym zakresie podjął Mariusz Dworsatschek (2021: 117–155). Badacz wskazał podstawową różnicę, stwierdzając, że w przypadku mapy historycznej istotny jest temat, czyli prezentacja zagadnień z przeszłości, zaś w odniesieniu do mapy dawnej sama data jej powstania bądź publikacji.

Powstanie mapy będącej przedmiotem tego artykułu przypada na okres rządów ostatniego z przedstawicieli hrabiowskiej linii von Promnitzów, wokół którego narosło wokół niego wiele mitów i nieprawdopodobnych stwierdzeń. Ogólna ocena rządów Johanna Erdmanna von Promnitsa jest niekorzystna. Omawiane w tym artykule źródło kartograficzne prezentuje go z innej perspektywy, pokazuje umiejętnie zarządzany przez niego, rozwinięty ekonomicznie obszar. Równie interesujący jest sam cel powstania mapy. Możemy rozpatrywać ją jako „narzędzie propagandowe”, ukazujące potęgę gospodarczą rodu. Innym zadaniem mapy mogło być przyciągnięcie uwagi potencjalnych nabywców majątku, który ostatni z Promnitzów zamierzał sprzedać. Jednym z powodów mogły być również cele podatkowe. Wobec niedostatecznych źródeł archiwalnych mapa wydatnie uzupełnia ich braki, dając tym samym nowe pola do interpretacji historii majątku ziemskiego Żary.

Artykuł jest ważny nie tylko dla ogólnej historii rodu von Promnitz, który nie doczekał się jeszcze kompleksowego naukowego opracowania, ale przede wszystkim dla opisu gospodarki żarskimi dobrami ziemskimi w II połowie XVIII w. Tekst składa się z trzech zasadniczych części. Pierwsza to krótki zarys historiograficzny dwóch ostatnich hrabiów z rodu von Promnitz. Drugą część stanowi ocena mapy jako dzieła kartograficznego, dokumentującego stan kartografii w okresie powstania mapy. W nim także zawarto analizę kartometryczności mapy. Trzeci rozdział zawiera analizę treści mapy z punktu widzenia jej poprawności historycznej.

Promnitzowie u schyłku rządów w Żarach

Dzieje rodów szlacheckich osiadłych na Śląsku i Łużycach wciąż stanowią przedmiot zainteresowania historyków. Ten swoisty nurt badawczy jest realizowany w Polsce od bez mała trzydziestu lat (Kuczer 2024: 229–244; Kuzio-Podrucki 2024; Szynkowski 2023; Maciejewski 2021; Gojniczek 2021: 68–81; Konopnicka 2017: 75–85; *Szlachta na Śląsku...* 2014; Jaworski 2006). Szlachta zamieszkiwała bowiem dzielnice, których skomplikowane dzieje, zmiany przynależności państwowej mają swoje odzwierciedlenie społeczne, polityczne, etniczne. Wciąż można je osadzać w nowych kontekstach, interpretować na nowo.

W II połowie XVIII w. zanotowano szczyt potęgi rodu von Promnitz. Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli tego okresu w rodzinie był hrabia Rzeszy Erdmann II von Promnitz, tajny radca i minister rządu Saksonii z czasów unii polsko-saskiej, związany z drezdeńskim dworem Augusta II Mocnego i Augusta III, Kawaler Orderu Orła Białego, pułkownik regimentu kirasjerów, wielki mecenas sztuki i nauki. Był on jednym z czołowych patronów ruchu pietystycznego na Śląsku i Łużycach, współpracował z teologami uniwersytetu w Halle na czele z Augustem Hermannem Francke (Polak 2016: 39–66). W ocenie Jerzego Polaka, badającego historię ziemi pszczyńskiej oraz jej władców, „za jego czasów ordynacje rodowe i dwór hrabiowski osiągnęły chyba największą pomyślność i przepych (...). Był dobrym gospodarzem, zapobiegliwym nie tylko w nieustannym powiększaniu majątku ziemskiego, ale i w różnych przedsięwzięciach gospodarczych i merkantylnych, które wzbogaciły jego dobra” (Polak 1996: 53). Erdmann II von Promnitz musiał być zręcznym politykiem, aby utrzymać w swoich rękach posiadłości, które w trakcie wojen śląskich zmieniały przynależność państwową. W tym celu dbał o dobre relacje z dworem w Dreźnie oraz Wiedniu, a także dworem Hohenzollernów, gdy Królestwo Prus zajęło niemal cały Śląsk.

Cytowana wyżej ocena Jerzego Polaka dotyczy jedynie działalności gospodarczej hrabiego von Promnity, wyłącznie na podstawie kwerendy w Archiwum Państwowym w Katowicach oddział w Pszczynie. Niestety, działania II wojny światowej bezpowrotnie zniszczyły niemal całą dokumentację dotyczącą majątku ziemskiego Żary, dziś szczątki akt znajdują się w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze. W tym kontekście mapa z 1758 r. jawi się jako jedno z wartościowszych źródeł, które może choć w części rekompensować utracone bezpowrotnie archiwalia.

Gospodarka dobrami ziemskimi była podstawowym źródłem dochodu szlachty, w tym także von Promnitzów. Pozyskane dzięki niej pieniądze umożliwiały rozwój kariery urzędniczej, oficerskiej, kościelnej. Ma-

jątek żarski w latach 1746–1747 przyniósł dochody w wysokości 77 771 talarów, a majątek pszczyński 65 304 talary (Polak 2007: 195). Najlepszym dowodem wykorzystania zgromadzonego kapitału w celu finansowania przyszłych awansów są działania hrabiego Erdmanna II von Promnitz, który poza ważnymi funkcjami rozpoczął też starania o nadanie jego rodowi tytułu książęcego (Polak 1996: 28). Wyniósłby on Promnitzów ponad innych właścicieli państw stanowych na Śląsku, jednak Erdmann II musiał spotkać się z odmową. Wedle Jiřígo Brňovjáka zaważyło na tym luterzańskie wyznanie von Promnitzów. (Brňovják 2022: 101). Tytuł książęcy (Fürst) był najwyższym możliwym do osiągnięcia tytułem dla szlachty na terenie Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego.

Trudno dziś dociekać dokładnych powodów, które skłoniły hrabiego Johanna Erdmanna von Promnitz do sprzedaży w 1765 r. majątku ziemskiego Żary w zamian za dożywotnią rentę umożliwiającą utrzymanie się w ostatnich latach jego życia w majątku Vetschau (na Dolnych Łużyczach). Wraz z jego śmiercią w 1785 r., jak napisał Johann Gottlob Worbs: „Tak niegodnie i smutno zakończyły się dzieje i panowanie von Promnitzów w Żarach, tak chwalebne, szczęśliwie zaczęte i trwające 207 lat” (Worbs 1826: 134).

Czas rządów Johanna Erdmanna z punktu widzenia historiografii oceniany jest negatywnie, co podchwycyło nawet w literaturze pięknej. Jakub Wasserman napisał: „Jako dziecko hrabia Erdmann uchodził za największą niezdarę. W Żarach, gdzie jego ojciec prowadził dwór z prawdziwego zdarzenia: z łowczymi, kamerdynerami, karłami i potężną stuosobową, noszącą futrzaste czapy strażą, chłopak był najgorszą wizytówką, jaką można sobie wyobrazić” (Taraszcuk 2011: 195). Wydaje się, że głównym kryterium nieprzychylnych ocen jest sprzedaż majątku ziemskiego Żary oraz pszczyńskiego wolnego państwa stanowego, jak również bezpotomna śmierć dziedzica, kończąca historię linii hrabiowskiej rodu. Choć Johann Erdmann von Promnitz był żonaty, to Hans Carl von Schönaich, pierwszy książę na Siedlisku i Bytomiu Odrzańskim (Carolath-Beuthen), doprowadził do unieważnienia małżeństwa Johanna Erdmanna z Karoliną von Schönaich. Rozpadło się ono, ponieważ: „dziwactwa i charakter Jana Erdmanna uniemożliwiły normalne pożycie małżeńskie, w rezultacie czego już w 1746 roku doszło do separacji” (Polak 2007: 194). Choć ostatniego hrabiego von Promnitz kreuje się jako nieudolnego, to omawiana mapa przeczy temu wizerunkowi. Po śmierci jego ojca majątek wciąż przynosił dochody, gospodarka rozwijała się, mimo nakładających się fal regresu związanych z przemarszami wojsk, zniszczeniami wojennymi, podatkami i kontrybucjami, które ruj-

nowały gospodarkę w niejednych dobrach szlacheckich. Takie fale w XVII i XVIII w. przetoczyły się przez majątek ziemski w trakcie:

- wojny trzydziestoletniej (1618–1648)
- wielkiej wojny północnej (1700–1721)
- I wojny śląskiej (1740–1742)
- II wojny śląskiej (1744–1745)
- III wojny śląskiej (1756–1763), będącej jedną z kampanii/epizodów toczącej się wojny siedmioletniej.

Mapa majątku ziemskiego Żary – opis kartograficzny źródła

Mapa majątku ziemskiego Żary (*Herrschaft Sorau*) z 1758 r. jest jednym z głównych źródeł wiedzy na temat jego granic w II połowie XVIII w. Przede wszystkim mapa pokazuje połączone dwa majątki, większy Żary (Sorau) i mniejszy Trzebiel (Triebl). W okresie średnio-wieczna stanowiły one osobne dobra ziemskie. Z czasem nastąpiła ich unifikacja, jednak w intytulacjach rodu von Promnitz właścicieli zawsze wymieniano jako panów na Żarach i Trzebielu (Maciejewski 2016: 27–41). Podobny rozdział majątków znalazł się w intytulacji margrabiego brandenburskiego Jerzego Fryderyka Hohenzollerna na akcie z 1557 r., gdzie zapisano „pan majątków ziemskich Bibersteinów na Żarach (Soraw), Mużakowie (Muscaw), Trzebielu (Triebl) i Frydlandzie (Friedland)” (APZG, 89/1520, sygn. 131). Na omawianej mapie z 1758 r. w granicach majątku ziemskiego oprócz Żarów i Trzebiela znajduje się trzecie miasto – Krzystkowie (Christianstadt), nie było ono nigdy wymieniane w intytulacjach von Promnitzów, ponieważ nie stanowiło odrębnych dóbr ziemskich. Co więcej, na mapie znajdują się 53 wsie, z których 24 oznaczone kolorem czerwonym należały do rodu von Promnitz, a 27 oznaczonych kolorem czarnym do ich wasali.

Omawiany obiekt kartograficzny znajduje się w Dziale Zbiorów Specjalnych Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Cypriana Kamila Norwida w Zielonej Górze. Kolorowa mapa stanowi jeden arkusz o wymiarach 29 x 44 cm, została wykonana ręcznie. Na odwrocie widać ślady po konserwacji, podklejenia papieru czerpanego, okrągłą pieczęć tuszową instytucji przechowującej mapę oraz naniesione dwa numery inwentarzowe: K-2874 oraz inw. 2876.

Podziałka znajdująca się u dołu mapy zawiera jednostki, którymi są mile niemieckie (Deutschen Meilen). Zgodnie z encyklopedycznym hasłem w Meyers Konversations-Lexikon przyjęto, że jedna mila niemiecka

odpowiada 7420,439 m (Meyers 1896: 80). Skala mapy wynosi więc w zaokrągleniu 1:123 674. Mapa posiada siatkę kartograficzną, która naniesiona została w momencie powstawania, o czym świadczy dukt pisma, a w zasadzie cyfr, zwłaszcza „5” i „8”, taki sam w poszczególnych południkach kartograficznych zbieżny z datą zamieszczoną w legendzie mapy.

Legendę podzielono na dwie części. Pierwsza, zamieszczona w lewym górnym rogu mapy, zatytułowana „Tab I”, zawiera następujący opis:

Weil dieser Aufriß bloss auf die Herrschaft Sorau gehet: So hat man alle specielle Umstände besonders nach der Oeconomie darinnen an zu bringen gefüches und beziehet sichder halb auf Tabula II N. Alle Orther und Dorfer so darinnen roth gezeichnet sind hehoren dem Herr Graffen von Pormnitz, die schwartz sigl. aber denen herr Vasallen, ist aber Eine kirche darinner roth gezeichnet: So ist es ein Zeichen dass der Herr Graf von Promnitz, das Ius Patronatus darinnen hat 1758. (WiMBP, ZS K-2874).

W tłumaczeniu: Ponieważ opis dotyczy majątku ziemskiego Żary, próbowano w nim ująć wszystkie szczególne okoliczności [ob. zjawiska] zwłaszcza dotyczące ekonomii, dla których stworzono tabelę II. Wszystkie miasta i wsie [w majątku] należące do hrabiego von Promnitz oznaczono czerwono, a kolorem czarnym wasali. Ale w majątkach wasalów, sygnowane na czerwono kościoły oznaczają, że hrabia von Promnitz ma nad nimi prawo patronackie 1758.

Druga legenda, umieszczona po prawej stronie, zatytułowana: „Erklärung der Zeichen”, objaśnia sygnatury naniesione na mapę. Wyróżnione zostały miasta z murami, miasteczka bez obwarowań, wsie z kościołami, zwykłe wsie, rezydencje szlacheckie oraz miejsca związane z produkcją i wytwórstwem, które omówione zostaną w dalszej części artykułu.

Jedynym widocznym w legendzie i ujętym na mapie elementem rzeźby terenu jest wzgórze winne, które naniesiono w niedalekim sąsiedztwie miasta Żary. Dlatego zmiany związane z przekształceniem środowiska naturalnego możliwe są do zaobserwowania jedynie na podstawie takich elementów środowiska, jak rzeki czy jeziora, również zalesienie ma raczej charakter dekoracyjny niż rzeczywiście ukazujący stan drzewostanów w połowie lat 50. XVIII w.

Do pomiarów kartometryczności mapy zastosowano program QGIS (ang. Quantum Geographic Information System). Jako systemu współrzędnych użyto ETRS89 (ang. European Terrestrial Reference System 1989) i układu UTM33N (ang. Universal Transverse Mercator). Do pomiarów wybrano skartowane na mapie obiekty, takie jak kościoły, zamki, pałace, istniejące przed 1758 rokiem – datą powstaniem mapy. Następnie naniesiono ich współrzędne, na podstawie których dokonano georeferencji. W georeferencji zastosowano dwie transformacje:

Rycina. 1. Fragmenty mapy z legendą

Figure. 1. Parts of the map with the legend

Źródło: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Cypriana Kamila Norwida w Zielonej Górze, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. ZS K-2874.

Source: Cyprian Kamil Norwid Provincial and Municipal Public Library in Zielona Góra, Department of Special Collections, ZS K-2874.

1. Helmert, która obrazuje błędy odległościowe. Przybliżone błędy odległościowe między mapą z 1758 r. a współczesnym stanem ilustruje tabela 1. Na podstawie pozyskanych danych widzimy, że mapa jest najbardziej dokładna w zachodniej i środkowej części. Największy błąd odległości dotyczył lokalizacji Pałacu w Hłowej Żagańskiej – aż 5,6 km.
2. Thin Plate Spline, która obrazuje odkształcenia mapy w porównaniu ze współczesną mapą. Jako współczesne źródło wykorzystano serwis *Open Street Map*.

Tabela 1. Przybliżone błędy odległościowe między mapą z 1758 r. a współczesnym stanem

Table 1. Approximate distance errors between the 1758 map and the current state

Lp.	Nazwa obiektu	Błąd odległości w kilometrach
1)	Kościół pw. Matki Bożej Różańcowej w Żarkach Wielkich	2,1
2)	Pałac Brühla w Brodach	0,9
3)	Kościół pw. Nawiedzenia NMP w Lubsku	0,8
4)	Spichlerz w Białowicach (dawny zamek rycerski)	2,1
5)	Nieistniejący kościół w Krzystkowicach – rozebrany po II wojnie	3,6
6)	Pałac w Iłowej Żagańskiej	5,6
7)	Kompleks zamkowo-pałacowy w Żarach	2,1
8)	Pałac myśliwski w Zielonym Lesie pod Żarami	1,9
9)	Kościół w Złotniku (obecnie w stanie ruiny)	1,5
10)	Kościół pw. św. Antoniego Padewskiego w Lipinkach Łużyckich	2,7
11)	Kościół pw. Dobrego Pasterza w Pietrzykowie	1,1
12)	Pałac w Trzebielu	0,8
13)	Kościół filialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Dębince	2,2
14)	Kościół pw. św. Barbary w Mirostowicach Dolnych	1,5
15)	Kościół filialny pw. Matki Boskiej Różańcowej w Lubanicach	0,8

Źródło: opracowanie własne.

Rycina. 2. Georeferencja przy zastosowaniu transformacji metodą Thin Plate Spline

Figure. 2. Georeferencing using the Thin Plate Spline transformation method

Nie są znane żadne dokumenty, które mogłyby rzucić więcej światła na okoliczności i sposób wykonania mapy. Nie posiadamy również informacji na temat jej autora. Data zamieszczona w legendzie świadczy o tym, że niewymieniony z imienia władca dóbr żarskich to hrabia Rzeszy Johann Erdmann von Promnitz, dzięki którego mecenatowi interesująca nas mapa mogła powstać. Nie jest to pierwszy obiekt kartograficzny, który powstał pod auspicjami tego rodu. Już w 1636 r. baron Zygfryd II von Promnitz powierzył wykonanie mapy dóbr pszczyńskich Andreasowi Hindenbergowi. Zdecydowanie jest ona bardziej „sławna” ze względu na „jej wielki format, precyzję wykonania, obecność elementów specyficznych dla regionu (wągrody), a w szczególności pogodzenie odwzorowania terenu opartego na szczegółowych pomiarach z dekoracyjnym, monumentalnym charakterem przedstawienia” (Czuczko, Jutrzenka-Supryn, Komsta-Sławińska 2022: 63). Dzieło Hindenberga było przedmiotem kilkunastu publikacji (Szaflarski 1979; Greiner 2000; Konias 2002; Plit 2012; Parusel 2021; Szkice 2022) w przeciwieństwie do mapy majątku żarskiego z 1758 r., która dotąd nie doczekała się żadnego opracowania.

Powstanie mapy w II połowie XVIII w. przypada na czas przełomu w kartografii. Wtedy właśnie mapy przestają być dziełami artystów malarzy, a stają się przygotowanymi przez profesjonalistów coraz dokładniejszymi odwzorowaniami kartograficznymi powierzchni ziemi. Omawiana mapa jest dziełem jeszcze starej szkoły, ważniejsze wydają się na niej wciąż wykonane mniej lub bardziej starannie rysunki – sygnatury miast i wsi, schematyczne rysunki kościołów i pałaców, ich położenie oraz w niektórych wypadkach układ przestrzenny niż treść geograficzna.

Mapa majątku ziemskiego Żary – opis historyczny źródła

Erdmann II von Promnitz zmarł 7 września 1745 r. Władzę nad rozległymi majątkami objął wówczas jego syn – Johann Erdmann von Promnitz. Trzydzieści lat po tym wydarzeniu, w 1758 r., powstała interesująca nas mapa. Zawiera ona następujące elementy:

- A) Hydroografię. Naniesiono najważniejsze rzeki i ciekі wodne znajdujące się na terenie majątku ziemskiego Żary lub w bliskim jego położeniu. Poza najmniejszymi strumieniami zaopatrzone je w nazwy. Widzimy Bóbr (Bober Stroh), Nyse Łużycką (Niesse Fluss), Czerń (Tschirne Fluss), Lubrzę (Lubuss Fluss). Małe akweny naniesiono głównie w północno-zachodniej części mapy (bez nazw).

Jezioro oznaczone jako (Lug=Teich) zlokalizowane pomiędzy Białowicami (Billendorf), Guzowem (Guschau) i Zabłociem (Sabl-

ter). Dziś jest to tzw. Torfowisko Guzów. Co ciekawe, nazwa Zabłocie nie jest zapisana, pomimo naniesienia tej miejscowości na mapę wraz z pałacymkiem myśliwskim.

- B) Zalesienie. Charakterystyczną linię drzew widzimy głównie na całej wschodniej granicy majątku ziemskiego Żary, obszary o znacznym zalesieniu oznaczono wąskimi paskami sylwetek drzew liściastych i iglastych. Mniejsze kompleksy leśne pominięto. Przypuszczalnie może mieć to związek z zamiarem nadania mapie większej przejrzystości i zwiększeniem czytelności jej pozostałych elementów.

W północnej części mapy naniesiono nazwę obszaru *Sablater Heyde*, którą można przetłumaczyć zarówno jako „wrzosowisko” bądź „bór Zabłocki”. Kartograf starannie namalował jedynie podwójną linię drzew na odcinku pomiędzy miejscowościami Łagoda (Legel) a Zabłocie (Sablater). Reszta, naniesiona szarym tuszem, zdaje się rozmazana, wykropkowana, co skłania bardziej do interpretacji *Sablater Heyde* jako zabłockie wrzosowiska.

- C) Podziały administracyjne – granice pomiędzy przyległymi majątkami ziemskimi. Jednolitym kolorem oznaczone zostało na wschodzie i południowym wschodzie księstwo żagańskie. To samo zabarwienie ma graniczący z majątkiem ziemskim Żary od strony zachodniej majątek Jasień (Gassen), należący wówczas bezpośrednio do książąt saskich (*Städtebuch Historisches...* 2022: 183). Podobnie oznaczono niegraniczący z dobrami żarskimi, jednak ujęty na mapie majątek Biecz (Beitsch). Inną barwą odwzorowano część górnołużyckiego majątku Iłowa (Halbau), także majątek ziemski Brody (Pforten). Nieco jaśniejszymi odcieniami szarego zaznaczono majątek ziemski Lubsko (Sommerfeld), należący w czasie powstawania mapy do hrabiego generała Friedricha Sigmunda von Bredow (König 1788: 251), oraz majątek ziemski Forst (na mapie nazwa Forste).
- D) Osadnictwo. Mapa poprzez sygnatury wyraźnie rozróżnia miasta z murami, miasteczka bez obwarowań, wsie z kościołami, zwykłe wioski, sołectwa lenne (na mapie opisane jako: *Lehn*=*Scholtzerey*), folwarki, rezydencje szlacheckie. Nie bez znaczenia zdaje się także wielkość poszczególnych osad. Dzięki temu możemy porównać ich względne rozmiary. Wsie dominialne w niedalekim położeniu od Żar są największymi na mapie, przykładowo Złotnik (Reinswalde) i Lubomyśl (Waltersdorf) niemal się ze sobą stykają. Siatka ośrodków wiejskich ma interesujące rozmieszczenie, możemy zauważyć, że w mniejszych ośrodkach tworzone folwarki, niezależnie od tego, czy należały one do władcy czy jego wasali.

Rycina. 3. Fragment mapy z obszarami Sablater Heyde oraz Lug=Teich

Figure. 3. Part of the map with the areas of Sablater Heyde and Lug=Teich

Źródło: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Cypriana Kamila Norwida w Zielonej Górze, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. ZS K-2874.

Source: Cyprian Kamil Norwid Provincial and Municipal Public Library in Zielona Góra, Department of Special Collections, ZS K-2874.

- E) Drogi. Układ dróg istniejących w II połowie XVIII w. kartograf odtworzył bardzo starannie dla części środkowej i wschodniej w majątku. Na zachodzie w okolicach Trzebiela przebiega tylko jedna droga w kierunku Mużakowa, dalej można było nią dotrzeć do Dreżna. Na wschodzie sieć dróg biegnie w kierunku Śląska. Wszystkie prowadzą przez Żary, których właściciele „kierowali” ruchem handlowym na podległych im terenach, np. za pomocą praw składu lub jarmarków. Handel sięgał czasem oddalonych o wiele kilometrów obszarów, np. z terenów basenu Morza Adriatyckiego importowano muszle ostrygowe, które wykorzystywał do produkcji ozdobnych guzików i zapieć warsztat guzikarski w Żarach (Maciejewski 2022: 8).

Umieszczono także mosty na rzeczce Czerna w drodze do Hłowej oraz w drodze do Żagania, jak i w samym mieście Żagań nad rzeką Bóbr. Przez Nysę Łużycką prowadziły dwie przeprawy mostowe w okolicach wsi Bukowina (Buchholz) i Siedlec (Zeltz).

F) Miejsca związane z produkcją i wytwórstwem. Ogółem na mapie znajduje się:

- 30 folwarków, z czego należących do Promnitzów – 13, a do wasali – 17;
- 20 owczarni, z czego należących do Promnitzów – 9, a do wasali – 11;
- 10 wiatraków, z czego należących do Promnitzów – 4, a do wasali – 6;
- 24 młyny, z czego należących do Promnitzów – 13, a do wasali – 11;
- 2 folusze należące do Promnitzów;
- 2 bielarnie, z czego należących do Promnitzów – 1, a do wasali – 1;
- 27 karczm, z czego należących do Promnitzów – 14, a do wasali – 13;
- 1 kopalnia żelaza należąca do wasala;
- 4 kopalnie wapienia, z czego należących do Promnitzów – 3, a do wasali – 1;
- 3 siewczarnie należące do Promnitzów;
- 3 cegielnie należące do Promnitzów.

Na mapie naniesiono trzy wsie, które wraz z przyległymi do nich ziemiami zdają się tworzyć obszary wyłączone spod władzy von Promnitzów. Były to: Zajączek (Hassel); Lubanice i Łukawy (Laubnitz i Hermsdorf) oraz Kunice (Cunznendorf). Pojawiają się tu pewne rozbieżności. Po pierwsze, Zajączek oznaczono kolorem czarnym, a co za tym idzie, była to wieś należąca do szlachty, teren wokół niej opatrzono napisem (*O[ber] L[ausitz] nach Muske*). Tak więc Zajączek przeniesiono w zupełnie inny obszar historyczny i administracyjny. Ma to związek z rodem von Schönaich, którego przedstawiciele w XVI w. sprawowali władzę w Zajączku. Kiedy Fabian von Schönaich nabył majątek ziemski Mużaków po von Bibersteinach (Knothe 1879: 482), zapewne rozpoczął starania o przeniesienie wsi z przyległymi gruntami z majątku Żary (historyczne Dolne Łużyce) do majątku Mużaków (historyczne Górne Łużyce), omawiana mapa pokazuje, że uczyniono to skutecznie. W okresie średniowiecza wieś znajdowała się w majątku ziemskim Żary (Schultze 1936: 109). Jej umieszczenie na mapie być może było wyrazem roszczeń von Promnitzów do tej rolniczej osady. Znajdowała się ona na trasie pomiędzy Mużakowem (i dalej Saksonią, Dreznem) a Żarami, dalej Żaganiem (i Śląskiem oraz Polską). Co ciekawe, w *Historisches Ortslexikon für die Niederlausitz* odnotowano (ze znakiem zapytania) istnienie około 1730 r. wiatraka kozłowego w Zajączku (*Historisches Ortslexikon...* 2021: 337). Na omawianej mapie z 1758 r. brak

jakiegokolwiek wiatraka w pobliżu tego miejsca. Drugą interesującą sprawą jest oznaczenie kolorem czarnym wsi Lubanice i Łukawy (Laubnitz i Hermsdorf) oraz Kunice (Cunznendorf). Kolorem czerwonym zaznaczono jednak kościoły w Kunicach i Lubanicach, co oznacza, że pewne grunty należały, na zasadzie nadziału, do von Promnitzów, którzy użyczali ich tamtejszym pastorom/parafiom. Ród ten miał nad tym terenem, jak określa legenda mapy, *Ius Patronatus*. Potwierdzają to między innymi spory podatkowe, jakie toczyli chłopci kuniccy z von Promnitzami (APZG, 89/1659, sygn. 16). W samym majątku ziemskim mamy dwie takie wsie – Pietrzyków (Pitschke) i Mirowszowice Górne (Ober Ullersdorf).

Pośród innych obiektów na mapie widzimy spichlerz w Białowicach (Billendorf). Magazyn zboża stworzył hrabia Johann Erdmann von Promnitz, adaptując na te potrzeby renesansowy zamek po wymarłych na początku XVIII w. wasalach (LWKZ 2009). Spichlerz zlokalizowany na północy majątku prawdopodobnie miał być czymś w rodzaju ówczesnych „rezerw strategicznych”, każdy przemarsz wojsk obciążał bowiem ekonomię majątku, żądania koni i zapasów dla wojska oraz rabunek żywności na wsiach przyczyniały się do klęski głodu.

Rycina. 4. Fragment mapy z obiektami nieuwjętymi w legendzie

Figure. 4. Part of the map with objects not included in the legend

Źródło: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Cypriana Kamila Norwida w Zielonej Górze, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. ZS K-2874.

Source: Cyprian Kamil Norwid Provincial and Municipal Public Library in Zielona Góra, Department of Special Collections, ZS K-2874.

Skartowano też zakład produkujący witriol. Związki chemiczne nazywane witriolami były wykorzystywane do różnych celów, między innymi barwienia tkanin i skór, konserwacji skór oraz do impregnacji drewna. Zakład zlokalizowany był na obszarze dzisiejszego tzw. „Zielonego Lasu”. Najprawdopodobniej produkowany tam witriol pozyskiwano, jak w większości krajów Europy, z mieszaniny mas ziemnych i roztworów rozkładających się minerałów zawierających siarczany (Karpenko, Norris 2002: 998). Powyższe przedsięwzięcia hrabiów von Promnitz obrazują ich dążenia do samowystarczalności majątku. Przykładowo barwniki, w składzie których był witriol, wykorzystywały zapewne cechy płócienników, pończoszników, rymarzy, siodlarzy, krawców, szewców, farbiarzy, sukienników, kuśnierzy, które zlokalizowane były w Żarach.

Interesującym obiektem, który naniesiono na mapę, ale nie ujęto w legendzie, jest płot okalający zamek myśliwski von Promnitzów w „Zielonym Lesie”. W źródłach ikonograficznych, a konkretnie na miedziorycie sprzed 1765 r. widzimy prospekt zamku myśliwskiego wraz z płotem opisany jako „Leśny i myśliwski zamek w zwierzyńcu koło Żar” (*Wald und Jagd-Schloßes im Thier=Garden bey Sorau*) (Bielinis-Kopeć, Kuczer 2015: 21). Płot musiał otaczać dość spory obszar kompleksu leśnego pomiędzy Żarami, Kunicami (Cunzendorf) a Łazowem (Lohs). Innym miejscem, które pominięto w legendzie, jest krzyż łaćniński w okręgu umieszczony na wschód od Olszyna (Wellersdorf) i Marszowa (Marsdorff). Być może jest to zaznaczone miejsce potyczki w trakcie toczącej się wojny siedmioletniej. Rok po powstaniu mapy, 2 września 1759 r., miała miejsce bitwa pod Marszowem pomiędzy wojskami pruskimi i austriackimi. Nie wiemy, czy obiekt naniósł sam kartograf tworzący mapę, czy został on dodany później, tak jak dorysowana ołówkiem ramka dolnej części legendy.

Zakończenie

Analizując mapę majątku ziemskiego Żary, widzimy rozmieszczenie wsi oraz miejsc związanych z produkcją i wytwórstwem. Ukazuje ona dość dobrze rozwinięty ekonomicznie obszar. Może być on modelową strukturą dla innych posiadłości ziemskich tamtego okresu. Niezależnie od drobnych błędów w dokładności mapy stanowi ona dzieło wyjątkowe dla historii majątku ziemskiego Żary (dziś obszar ten pokrywa się w dużej części z granicami administracyjnymi powiatu żarskiego). Wysoko ocenić powinniśmy jej wartość informacyjną i historyczną. Mapa może służyć pomocą w rozwiązywaniu pewnych kwestii związanych

z historią tego obszaru, np. podziałów administracyjnych, sieci dróg, osadnictwa, rolnictwa itp. Nie bez znaczenia jest też fakt, że powstała ona dzięki mecenatowi rodu von Promnitz, który w okresie XVI–XVIII w. wywarł niemały wpływ na dzieje Łużyc, Śląska, a szczególnie majątku ziemskiego Żary. Mapa, która powstała na 7 lat przed wyprzedaniem rodowych dóbr ziemskich przez ostatniego przedstawiciela linii hrabiowskiej, zdaje się przeczyć opinii o jego nieudolności i nieumiejętnym zarządzaniu rodowym majątkiem. Wskazuje, że był to majątek w pełni rozwinięty. Niepodważalną ocenę jego potencjału ekonomicznego dałaby jednak tylko kwerenda ksiąg finansowych i rachunkowych.

Kartografia historyczna badająca dawne mapy uzupełnia stan wiedzy historyków w przypadku niedostatecznych źródeł, o czym wspomniano w tekście. Drugą jej zaletą w warsztacie naukowym historyka jest to, że stanowi cenne źródło informacji skompilowane w jednym miejscu – na mapie. Mapa *Herrschaft Sorau* z 1758 r. jest tego doskonałym przykładem. Pomimo że dotyczy niewielkiego obszaru, zawiera wiele cennych danych, których zebranie z innych źródeł wiązałoby się z uciążliwymi i czasochłonnymi kwerendami. Szczególnie w kontekście Łużyc, które przechodziły *de manu ad manum*, kwerenda wiązałaby się z przejrzeniem archiwów w Berlinie, Budziszynie, Dreźnie, Poczdamie, Pradze, Wiedniu, Wrocławiu, Zielonej Górze. Dlatego mapy szlacheckich majątków ziemskich nie powinny być pomijane w pracach badawczych historyków ani stanowić jedynie ilustracji do nich, a uzupełniać i jednocześnie weryfikować fakty z historiografii. Zarówno geografowie, jak i historycy powinni zdawać sobie przy tym sprawę ze wszystkich niedoskonałości i ograniczeń dawnych źródeł kartograficznych, jak dokładność lub wielkość zjawisk oraz obiektów czy poprawność nazw.

Literatura

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Katowicach:

zespół 12/3115: Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie, sygn. 18/5 (APK 12/3115, sygn. 18/5); sygn. 18/419, (APK 12/3115, sygn. 18/419)

Archiwum Państwowe w Opolu:

zespół 45/145, Akta dóbr rodziny Prószkowskich w Chrzelicach, sygn. 1 (APO 45/145, sygn. 1)

Archiwum Państwowe we Wrocławiu:

zespół 82/146 Akta majątku Hochbergów z Książa, pow. wałbrzyski, sygn. 10/20 (APW 82/146, sygn. 10/20)

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze:

zespół 89/1520, Akta miasta Żagań, sygn. 131 (APZG, 89/1520, sygn. 131)

- zespół 89/1659, Wielka Własność Ziemska w Żarach i Trzebielu, sygn. 16 (APZG, 89/1659, sygn. 16)
- Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden:
Allgemeine Kartenabteilung, sygn. HHStAW, 3011/1, 1153 V (HHStAW, 3011/1, 1153 V); sygn. HHStAW, 3011/1, 978 H (HHStAW, 3011/1, 978 H)
- Hessisches Staatsarchiv Darmstadt:
P1 Alte Karten und Pläne, sygn. HStAD, P 1, 916 (HStAD, P 1, 916)
P 23 Karten Herrschaft Schiltz, sygn. HStAD, P 23, 321 (HStAD, P 23, 321); sygn. HStAD, P 23, 538 (HStAD, P 23, 538)
- Hessisches Staatsarchiv Marburg:
Karten, sygn. HStAM, Karten und Pläne, P II 8644 (HStAM, P II 8644); Karten und Pläne, sygn. HStAM, Karten, P II 9704 (HStAM, P II 9704); sygn. HStAM, Karten, P II 15651 (HStAM, P II 15651)
- Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Cypriana Kamila Norwida w Zielonej Górze:
Dział Zbiorów Specjalnych, Mapa majątku ziemskiego Żary (*Herrschaft Sorau*) z 1758 roku, sygn. ZS K-2874. (WiMBP, ZS K-2874)

Źródła

- Historisches Ortslexikon für die Niederlausitz*, Band 2: *Die Kreise Cottbus, Spremberg, Guben und Sorau*, 2021, red. R. Lehmann, Philipps-Universität Marburg [reprint], Marburg.
- Knothe H., 1879, *Geschichte des Oberlausitzer Adels und seiner Guter vom XIII. bis gegen Ende des XVI. Jahrhunderts*, Verleger Breitkopf & Härtel, Leipzig.
- König A.B., 1788, *Friedrich Siegmund von Bredow [w:] Biographisches Lexikon aller Helden und Militairpersonen, welche sich in Preußischen Diensten berühmt gemacht haben*, Band 1. Verlag Arnold Weber, Berlin.
- Meyers Konversations Lexikon. Ein Nachschlagenwerk des allgemeinen Wissens*. Funfte ganzlich neubearbeitete Auflage, 1896. T. 12, Mauria bis Nordsee, Bibliographisches Institut, Leipzig und Wien.
- Schultze J., 1936, *Das Landregister der Herrschaft Sorau von 1381*, seria: Veröffentlichungen der Historischen Kommission für die Provinz Brandenburg und die Reichshauptstadt Berlin. 8 Brandenburgische Landbücher; Bd. 1, Kommissionsverlag von Ofellius, Berlin.
- Worbs J.G., 1826, *Geschichte der Herrschaften Sorau und Triebel*, Verlag J. D. Rauert, Sorau-Göttingen.

Opracowania

- Affek A., 2012, *Kalibracja map historycznych z zastosowaniem GIS*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 16.
- Affek A., 2013, *Georeferencing of historical maps using GIS, as exemplified by the Austrian Military Surveys of Galicia*. „Geographia Polonica” 86 (4).
- Alexandrowicz S., Jankowska E., 1989, *O metodach badania map z XVI–XVII wieku (na przykładzie wybranych map krajów Europy Środkowej i Wschodniej)* „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 21, z. 3–4.
- Bielinis-Kopeć B., Kuczer J., 2015, *Schlösser und Gärten der Neumark – Zamki i ogrody Nowej Marchii. Sorau – Żary*, Deutschen Gesellschaft e. V., Berlin.
- Boczyńska M., Midzio J., 1974, *Analiza dokładności Mapy Polski Wacława Grodeckiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 6, nr 1.

- Brňovjk J., 2022, *Wojna trzydziestoletnia i rok 1635 jako „przełomowe momenty” w historii śląskich elit szlacheckich (na przykładzie Promnitzów, wolnych pszczyńskich panów stanowych)*, „Szkice Archiwalno-Historyczne”, nr 19: *Pszczynska mapa Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Konserwacja – kartografia – historia*, Archiwum Państwowe w Katowicach, Katowice.
- Czuczko J., Jutrzenka-Supryn D., Komsta-Sławińska K., 2022, *Mapa świadkiem historii. Analiza techniki wykonania rękopiśmiennej mapy gospodarczej ziemi pszczyńskiej Andreasa Hindenberga z 1636 roku*, „Szkice Archiwalno-Historyczne”, nr 19: *Pszczynska mapa Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Konserwacja – kartografia – historia*, Archiwum Państwowe w Katowicach, Katowice.
- Dworsatschek M., 2021, *Mapa historyczna a mapa dawna. przegląd treści historycznych na wybranych mapach do końca XVIII wieku*, „Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki”, R. 30, nr 2.
- Gojniczек W., 2021, *Nieznany dyplom Przemysława I Noszaka, księcia cieszyńskiego, z 1380 roku. Przyczynek do pochodzenia Mazańcowich z Mazańcowic vel Lhot-skich z Lhoty (Ligocki z Ligoty)*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, t. 13(17).
- Greiner P., 2000, *Bractwo dla mapy. Ratujemy pomnikowe dzieło kartografii śląskiej, zabytkową mapę gospodarczą Andreasa Hindenberga z 1636 roku*, Bractwo Gospodarcze Związku Górnośląskiego, Pszczyna.
- Jaworski T., 2006, *Bibersteinowie w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Kaim D., Kozak J., Ostafin K., Dobosz M., Ostapowicz K., Kolecka N., Gimmi U., 2014, *Uncertainty in historical land-use reconstructions with topographic maps*, „Quaestiones Geographicae”, vol. 33(3).
- Karpenko V., Norris J.A., 2002, *Vitriol in the history of Chemistry*, „Chemické listy”, R. 96(5).
- Konias A., 2002, *Akcja ratowania „Mapy Ziemi Pszczyńskiej” A. Hindenberga z 1636 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 34(4).
- Konopnicka M., Ostrowski G., 2017, *Rodzina von Seydel z Luboszyca. Przyczynek do badań prozopograficznych szlachty dolnołużyckiej*, „Studia Zachodnie”, t. 19.
- Krzywicka-Blum E., 1994, *Nowa metoda analizy i prezentacji zmienności skali dawnych map dużych obszarów*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 26, nr 2.
- Kuczer J., 2007, *Szlachta w życiu społeczno-gospodarczym księstwa głogowskiego w epoce habsburskiej 1526–1740*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Kuczer J., 2013, *Baronowie, hrabiowie, książęta. Nowe elity śląska (1629–1740)*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Kuczer J., 2024, *Szlachcic, rycerz, baron, hrabia, książę. Badania nad XVI–XVIII-wieczną szlachtą południowej części województwa lubuskiego*, „Lubuski Yearbook”, t. 50: *Ziemia Lubuska jako przedmiot badań*, cz. 1.
- Kuzio-Podrucki A., 2024, *Schaffgotschowie. Dzieje wielkiego rodu z Europy Środkowej*, Katowice.
- Lehmann R., 1966, *Die Herrschaften in der Niederlausitz. Untersuchungen zur Entstehung und Geschichte*, „Mitteldeutsche Forschungen”, Band 40, Böhlau Verlag, Köln–Graz.
- Maciejewski M., 2016, *Tytulatura rodziny von Promnitz z linii żarskiej w XVI–XVIII wieku w świetle rękopisów i starodruków*, „Studia Zachodnie”, t. 18.

- Maciejewski M., 2021, *Tytułatura szlachty śląskiej w okresie habsburskim (1526–1740)*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Instytut Historii Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Maciejewski M., 2022, *Od produkcji rękoźmielniczej do maszynowej. Tradycje włókiennicze w Żarach*, Drukarnia Chroma, Żary.
- Nieścioruk K., 2004, *Z metodyki badania map dawnych*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio B – Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia”, vol. 59.
- Nieścioruk K., 2007, *Analiza i ocena XVIII-wiecznego planu Lublina jako przykład kompleksowych badań dawnych materiałów kartograficznych*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 39, nr 2.
- Nieścioruk K., 2014, *Weryfikacja wiarygodności treści map dawnych z wykorzystaniem cyfrowego modelu wysokości i podstawowych atrybutów topograficznych* [w:] *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska, J. Ostrowski, seria „Z dziejów Kartografii”, t. XVIII, Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Orzechowski K., 2005, *Historia ustroju śląska 1202–1740*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Parusel J.B., 2021, *Przyroda ziemi pszczyńskiej na mapie Andreasa Hindenberga z roku 1636*, „Szkice Archiwalno-Historyczne”, nr 18.
- Pietkiewicz S., 1980a, *Mapa Polski – „Milionówka” Bernarda Wapowskiego (1526)* „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” Seria C: *Historia nauk matematycznych, fizyczno-chemicznych i geologiczno-geograficznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Pietkiewicz S., 1980b, *Mapa Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego Stanisława Porębskiego (1563)* „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” Seria C: *Historia nauk matematycznych, fizyczno-chemicznych i geologiczno-geograficznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Plit J., 2012, *Mapa Henneberga i mapa Lubiniusa jako źródło informacji o stanie środowiska geograficznego na przełomie XVI i XVII wieku. Studium metodyczne*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 16.
- Polak J., 1996, *Erdmann II Promnitz. Wolny Pan na Pszczynie i Żarach (1683–1745)*, Oficyna A. Spyry w Pszczynie, Pszczyna.
- Polak J., 2007, *Poczet panów i książąt pszczyńskich*, cz. 1: *Od Heleny Korybutówny do Jana Erdmanna Promnity*, Towarzystwo Miłośników Ziemi Pszczyńskiej, Pszczyna.
- Polak J., 2016, „Pierwszy fundator” *Kościola Jezusowego. Erdmann II von Promnitz (1683–1745)*, „Pamiętnik Cieszyński”, t. 21.
- Ptak M., 1993, *Pozycja publicznoprawna wolnych panów stanowych na Śląsku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 1477, Prawo CCXXII, Wrocław.
- Städtebuch Historisches Ostbrandenburg*, 2022, red. H. Schmidt, seria „Bibliothek der Brandenburgischen und Preussischen Geschichte“, Band 19, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin.
- Sobala M., 2012, *Zastosowanie austriackich map katastralnych w badaniach użytkowania ziemi w połowie XIX wieku*. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, nr 4.
- Szady B., 2012, *Mapa województwa lubelskiego Karola Perthéesa z 1786 roku jako źródło kartograficzne i historyczne*, „Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego”, T. 3.
- Szaflarski J., 1979, *Najstarsza wielkoskalowa mapa gospodarcza na obszarze Polski. Mapa ziemi pszczyńskiej Andrzeja Hindenberga z 1636 r.* [w:] *Z dziejów kartografii*, red. J. Janczak, Z. Rzepa, seria „Z dziejów Kartografii”, t. 1, Wrocław.

- Szeliga J., 1967, *Dokładność szesnastowiecznych map wybrzeża polskiego*, „Zeszyty Geograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku”, t. 9, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk.
- Szeliga J., 1968, *Analiza dokładności wybranych map wybrzeża polskiego z XVII i XVIII wieku*, „Zeszyty Geograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku”, t. 10, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk.
- Szeliga J., 1993, *Metody i stan dokładnościowych badań dawnych map z obszaru Polski [w:] Dorobek polskiej historii kartografii*. red. J. Janczak, W. Wernerowa, seria „Z dziejów Kartografii”, t. 6, Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Warszawa.
- Szlachta na Śląsku i Górnych Łużycach. Średniowiecze. Nowożytność. Współczesność*, 2014, red. K. Wenzel, Wrocław.
- „Szkice Archiwalno-Historyczne”, 2022, nr 19: *Pszczynska mapa Andreasa Hindenberga z 1636 roku. Konserwacja – kartografia – historia*, Archiwum Państwowe w Katowicach, Katowice. (Szkice 2022)
- Szynkowski, S., 2023, *Ród von Bees w wiekach XVI–XVIII*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego.
- Taraszcuk I., 2011, *Obraz rodu Promnitzów w literaturze pięknej [w:] Promnitzowie w dziejach Śląska i Łużyc*, red. T. Jaworski, S. Kocioł, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.

Strony internetowe

- Architektura rezydencjonalna. Białowice – Zamek*. Materiały Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, 20 lipca 2009. <https://lwkgz.pl/monument/bialowice-zamek/> (dostęp: 23.10.2024) (LWKZ 2009).